

ФЕНОМЕН ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В КОНЦЕПЦІЯХ СУЧАСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ БОГОСЛОВСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова, e-mail: dialogue2004@mail.ru

У статті висвітлені основні позиції, аналіз та ставлення православної богословсько-культурологічної думки до процесу глобалізації та її проявів у сучасному світі.

Вступ

Серед численних суспільних викликів, що стоять перед Православною Церквою на сучасному етапі і на які вона активно реагує, особливе місце займає проблема глобалізації, а разом з нею – секуляризація сьогоdnішнього світу, котра за останні кілька десятиліть ХХ століття стала невід'ємним атрибутом буття людської цивілізації. Сучасний світ, повний спокус, із кожним новим проявом захоплює людину. Секулярний наступ ведеться на всіх фронтах, стаючи одночасно й знаряддям загибелі, і викликом єдиній соціальній установі, яка дотримується традиції, – Церкві. Це не просто справа чіхось розумів, філософських помилок або політичних інтересів – це незворотна трагедія світу. Війна ведеться не вогнем і мечем, але словом. Церква залучена до зіткнення з глобальним секуляризмом, адже саме знецінені християнські цінності є базовим елементом сучасної культури. Суспільство потребує від Церкви адекватної відповіді за цих обставин.

Постановка завдання

З огляду на масштабність економічного, політичного й духовно-культурного впливу глобалізації на людство необхідно проаналізувати цей суспільний феномен сьогоdnішнього світу через призму сучасної православно-богословської думки. Тим більше для нашої країни, де більшість населення внутрішньо орієнтована на певні історико-культурні традиції та духовні цінності Православ'я, де Церква з усіх суспільних інститутів найбільше заслуговує на довіру. Це дослідження є актуальним. **Метою** даної статті є дослідити сучасну позицію Православної Церкви стосовно процесу глобалізації світу, а також її власний проект впливу на світову спільноту.

Аналіз досліджень і публікацій

У сучасній православної церковній літературі значне місце посідає специфічний жанр, який можна визначити як богословсько-культурологічна думка. Вона виконує місію критики сучасної секулярної культури з метою переконання сучасних людей, які мають певну освіту, у її глибоко кризовому стані і в необхідності повернення до християнських цінностей. Ця література, як правило, є досить змістовною, написаною на високому інтелектуальному і літературному рівні. Це визначається тим фактом, що більшість її авторів мають хорошу освіту, а деякі – навіть і вчені ступені із різних світських наук. Отже, аналізуючи поставлену нами проблему слід звернутися до творів і концепцій тих церковних авторів, які спеціально розглядали проблему глобалізації та її проявів у сучасному світі. Зокрема, для аналізу ми беремо новітні публікації таких найбільш відомих авторів, як А.Кураєв, О.Л.Дворкін, О.І.Осіпов, твори низки священиків та інші.

Основна частина

Термін «глобалізація» набув особливого поширення наприкінці ХХ століття як характеристика радикального прискорення змін планетарного масштабу, що відбулися в усіх сферах буття людини. Під глобалізацією зазвичай розуміють об'єктивний процес стирання національних, культурних, державних та інших кордонів, трансформацію цивілізацій у певний умовно єдиний світ із системою універсальних цінностей. Для глобалізації характерне співіснування двох суперечливих тенденцій: з одного боку – нівеляція багатоманітності світу, його універсалізація й уніфікація, що зумовлює посилення гомогенності світу, з іншого – гомогенізуючий вплив глобалізації стимулює процеси диференціації та фрагментації як прагнення спільноти захистити ідентичність.

Але цілком зрозуміло, що все вирішує ціль та характер: навіщо і як проходить об'єднання. Іноді розрізняють, з одного боку, глобалізацію як природний процес зближення й інтеграції народів та, з іншого боку, глобалізм як ідеологізований проект, спрямований на те, щоб приборкати ці процеси для просування певного світогляду, певної політико-правової системи, певної культури, певних економічних і політичних інтересів. Сучасний процес уніфікації та десуверенізації безпосередньо зачіпає не тільки держави, а й особисте життя людини, її віру.

Зокрема, характерною прикметою глобалізації є наявність нездоланного конфлікту між моральним вибором та матеріальними стимулами, між солідарністю та конкуренцією. На думку більшості дослідників суспільних процесів, саме глобалізація є головним чинником кризи сучасної цивілізації, підриваючи територіальні межі держави, відкриваючи кордони або принаймні роблячи їх прозорими та стимулюючи поширення тенденції до утворення всесвітнього телекомунікаційного, інвестиційного, соціокультурного

простору та інтеграції національних ринків капіталів.

У духовній сфері наслідками глобалізації є поширення та засвоєння культурних норм, цінностей, ідей, знань, в яких усе більше масова культура домінує над елітарною, що породжує тенденції до уніфікації в культурі, а відтак це призводить до того, що навіть сама глобалізація все більше асоціюється із феноменом масової культури.

Християнство, як таке, є великим глобальним проектом, і саме це дає Церкві можливість з особливою силою захищати право людини та суспільства на духовну свободу, на свій спосіб життя, на реалізацію віри в суспільному діянні. В теперішній час постає проблема моральності сучасної людини, яка починає будувати свою поведінку виходячи з пріоритетів своїх інтересів над інтересами суспільства, що у свою чергу, стимулює егоїзм та індивідуалізм.

Сучасний процес глобалізації, як тяжіння людської цивілізації до єдиного централізованого управління і втрати власної традиції, для Православної Церкви є глибоко антихристиянським. Як зазначає відомий православний публіцист протоієрей Максим Козлов, «процес глобалізації давно описаний в Одкровенні Іоанна Богослова. Він повинен бути однією зі складових завершального періоду людської історії – часу правління антихриста. Власне, за визначенням, антихрист, котрий буде володарем світу цього, тобто всього світу, а не тільки його частини, може прийти до влади тільки тоді, коли процес глобалізації завершиться, коли буде єдина державність, єдина інформаційна мережа, єдине забезпечення продовольством і т.п.» [10, с.167-168].

Глобалізація як мета із відповідними методами і формами побудови світу у XXI столітті є головним епохальним явищем. Це пік, кульмінація всього того, що здійснювалося у світовій історії в попередні тисячоліття. Вона є неприродною в історичному житті націй, оскільки модельована та керована, на думку Церкви, її головним диригентом – духом антихриста. Тому глобалізація, як тенденція, неминуче призводить до створення «нового світового порядку», має свої пріоритетні принципи та напрямки як у сфері політики, економіки, так і в сфері культури і релігії. Оскільки глобалізація – це явище комплексне, таке, що заторкує і релігію, і світогляд, то про неї необхідно говорити також як про ідеологію, яка несе в собі певні цілі та методи і яка маскується під масову культуру. «По суті це неоголошена війна проти всього людства, – стверджує автор „бестселера“ серед віруючих „Но избави нас от лукавого“ В.П. Филимонов, – І, перш за все, це війна духовна, спрямована на знищення національної самосвідомості, національної гідності, на руйнування традиційних засад суспільства. Таким чином, маніпулювання свідомістю є одним з найважливіших інструментів здійснення глобальної влади. За такого способу управління масовою свідомістю більшість людей втрачає орієнтацію, їх воля виявляється паралізованою. Вони втрачають здатність правильно аналізувати події, які відбуваються у світі, а значить, і свободу прийняття рішень або свободу вибору» [13, с.28-29].

Православна богословсько-культурологічна думка дає свою розгорнуту, оцінку сучасності, тим процесам, які відбуваються в сучасному суспільстві й безпосередньо впливають на людину та її духовний світ. Явище глобалізації знаходить відображення в положеннях Соціальної концепції Руської Православної Церкви, прийнятої на Ювілейному Архієрейському Соборі РПЦ у 2000 році. Тут, зокрема, зазначається: «В цілому виклик глобалізації потребує від сучасного суспільства гідної відповіді, яка заснована на турботі про збереження мирного та гідного життя людей у поєднанні з прагненням до їх духовної досконалості. Крім того, необхідно досягти такої світобудови, яка б будувалася на засадах справедливості та рівності людей перед Богом, виключала б придушення їх волі національними або глобальними центрами політичного, економічного й інформаційного впливу» [7, с.78-79].

Особливо гостро Православна Церква реагує на проблему моральності та духовності людини у сучасному суспільстві. «Основна трагедія ХХ століття полягає в тому, що сучасна цивілізація наполягає на скасуванні самого поняття гріха й натомість пропонує торжество погані, мерзенності та пороку» (прот. Максим Козлов) [10, с.290]. «Сьогодні, в епоху плюралізму, свободи віросповідання і свободи слова не вважається за гріх мимохідь вилаяти Православну Церкву за консерватизм, а ієрархів за поведінку, посміятися над «застиглою догмою» та «православною відсталістю». В моді релігійна творчість і «пошуки духовного шляху», захоплення східними філософіями, Блаватською, астрологією, ворожбою та магізмом. І це все у нас не тільки за гріх не вважається, але й є ознакою «вільної свідомості» та широти поглядів» (Г.Калініна) [4, с.45]. Отже, постає якісно нова людська цивілізація, де егоїзм та індивідуалізм стають засадничими моральними нормами існування суспільства, а духовність переходить у площину комерції та споживання.

Православна Церква ставить перед людством найболючіше питання щодо сучасності, де «ліберальні цінності» перейшли всі дозволені моральні межі в побудові «нового, вільного та демократичного» суспільства. Характерними є судження авторитетного богослова, професора Московської духовної академії О.І. Осіпова: «Але хіба сучасні небували за своїми масштабами та гостроті кризи: моральна, соціальна, екологічна, економічна і т.д., не свідчать про самовбивчий характер *прогресу*, який відкинув Христа? Хіба пропаганда (узаконена!) вслякого аморального та відкритого знуцання над тілом і душею людини, свобода будь-яких збочень, панування золотого тільця, диктат злочинних кланів – не свідчення здичавіння дехристиянізованого світу? Хіба сучасна демократія не є фактично деспотизмом фінансово-промислової олігархії, яка має тільки свої цілі, та завуальованим рабством народу (демосу)? Насамкінець, хіба повна

вседозволеність окультизму, магії, чаклунства, аж до сатанізму, відкрите знуцання над всілякою святинею (релігійна свобода), пропаганда культу жорстокості та насильства – це не зняття з себе сучасним цивілізованим суспільством образу Божого й людського...?» [6, с.202-203].

Отже, Православна Церква не йде на жодні компроміси та поступки перед сучасним гедоністичним світоглядом. Священик Олег Стеняєв пише з цього приводу: «Сучасне суспільство, проголошуючи різноманітні «свободи», не ставить перед собою головного питання: свободи від чого шукає людина? Зрозуміло, що секуляризоване суспільство шукає свободи від влади Бога. Справді сучасна людина використовує інститути демократії для догодження плоті. У цьому сенсі в основі сучасної політики лежить саме плотське бажання, яке стимулює все суспільне життя. Але Церква до цих політичних бажань непричетна. Їй самій однаково чужі ідеали й демократії, й фашизму, й комунізму – цих трьох «іпостасей» грядущого антихриста» [12, с.4]. «Сучасне секуляризоване суспільство, в якому ми з вами живемо, бажає, щоб Церква була такою, якою воно, це суспільство, її собі уявляє» [12, с.68]. Отже, проголошуючи пріоритетними ідеали свободи, суспільство намагається позбавити цієї самої свободи Церкву, підводячи її до своїх стандартів і вимог, які на Заході призвели до католицького «аджорнаменто» та сучасної політики протестантських церков.

Православні автори часто підкреслюють, що саме слово „глобалізація” є безпредметним ніщо, якщо не вказаний предмет глобалізації, а самий важливий, принциповий її аспект – глобалізація влади [13, с.183]. «Тенденції до глобалізації, або «глобальної свідомості», знаходять відгук серед великої кількості людей. Глобалізація пробуджує інтерес навіть у тих, чий цілі не можна назвати духовними» [5, с.332]. Очевидно, маються на увазі транснаціональні компанії, про що говорять такі процеси, як рух в бік «безготівкового» та економічно єдиного суспільства, включення все більшої кількості країн у сферу західних фінансових інтересів і тому подібні.

За сучасних умов змінюється завжди традиційне ставлення Церкви до держави, як до основи суспільства. Церква, яка завжди підтримувала будь-які форми посилення державної влади, зараз починає протестувати проти нарощування «електронно-пошукових м'язів» держави. Й пов'язано це з тим, що держава втрачає національні риси, національний статус. Держава все більше й більше перетворюється на колоніальну адміністрацію, яка представляє інтереси «нового світового порядку» на даній території [2, с.96]. Уже традиційною серед православних публіцистів є теза про те, що транснаціональні корпорації вже захопили владу над планетою, й важілі їх панування в сучасному світі – це різні іпостасі всім відомої глобалізації, такі як «міжнародний суд», «міжнародний банк» і «міжнародний уряд», які очікують прибуття свого «машиаха» (месії) [13, с.84]. В наш час діяльність, вироки і постанови цих організацій не піддаються широким загалом більшості країн жодній критиці, а процесу глобалізації окремі представники людства, як правило, навіть не висувають жодної альтернативи, втрачаючи орієнтири в глобалізованому секулярному світі, який не пропонує жодної духовної системи координат, лише окремі наддержави намагаються його очолити. Всі хто не згоден іти у фарватері глобалізації, отримує статус «ізгоя», а хто чинить опір – статус «терориста». Людина не отримує права вибору і часто, всупереч своєму сумлінню, приймає нав'язані правила гри у сучасному світі, втрачає саму себе серед безлічі таких самих.

Сам проект глобалізації є глобальним проектом Західної Цивілізації, яка активно поширює його по всьому світові. Його привабливість дуже легко пояснити з економічної точки зору, але його духовні перспективи є досить примарними, до того ж він має тотальний характер. Позиція Церкви з цього приводу є недвозначною. «Припускаю, – пише один з референтів покійного патріарха Алексія II протоієрей Всеволод Чаплін, – що, наші думаючі пастирі та миряни давно відійшли від захопливого відношення щодо Заходу, яке було притаманне періоду «перебудови», а також щодо західного «глобального проекту». Зараз, якщо нас закликають «вскочити в останній вагон потяга, який відходить», ми скоріше за все спитаємо: «А ви знаєте, куди він їде? Чи не в прірву?» Схоже, що на це питання зараз не можуть відповісти ні машиністи, ні диспетчери процесів економічної та політичної глобалізації. Й, гадаю, настане час для всіх нас – людей Сходу й Заходу, Півночі й Півдня, православних, католиків, мусульман, іудеїв, агностиків, людей інших вірувань і переконань – разом спробувати зробити так, щоб люди могли слідувати різними шляхами й за різним розкладом, зберігаючи при цьому дисципліну руху й взаємну повагу до його учасників. Тільки так ми відійдемо від нового «ліберального» тоталітаризму, який загрожує всезагальним супротивом й ядерною війною цивілізацій. Тільки так ми збережемо мирний та гармонійний світ, свободу особистості, народів, релігійних спільнот, а також суспільних устроїв, сформованих ними у злагоді зі своєю волею і своєю місією» [9, с.136].

Церква має особливе ставлення до засобів масової інформації як інструмента впливу на масову свідомість, як засобу глобалізації світу. «Якщо ми замислимося, – пише один з новітніх церковних авторів, – як формується у сучасної людини образ світу, то одним із найважливіших висновків буде таке: частка знань, отриманих при особистому спілкуванні, постійно знижується, а частка інформації, отриманої у спілкуванні опосередкованому, медійному, постійно збільшується. Світ, сприйнятий через призму ЗМІ, стає фрагментованим, кліповим. з оцінкою тих чи інших подій зникає моральна складова, з'являються небачені раніше можливості маніпуляції людською свідомістю, забуваються християнські цінності» [14, с.215]. Отже, у даному випадку можна відзначити, що погляд Церкви на процеси інформаційної маніпуляції свідомістю в цілому збігається як із науковими даними про деструктивність названих процесів, так і з їхньою оцінкою на основі загальноновизнаних гуманістичних цінностей.

Під глобалізацією на популярному рівні розуміють усе більш зміцнюване прагнення (людства) до

«єдності у різноманітності». Поряд із цим формується суспільна думка, що всі релігії єдині між собою і всі вони говорять про одне й те саме, тільки по-різному. На перший погляд, ця ідея виглядає привабливою, оскільки начебто допомагає людям зблизитися. «Але при більш уважному розгляді можна побачити, що сьогоднішнє прагнення до «єдності у різноманітності» насправді руйнує це різноманіття. Адже якщо послідовник тієї чи іншої релігії починає вірити, що всі інші релігії рівнозначні його власній, він перестає бути дійсно відданим їй і вже не може бути тим, хто він є... Подібна еклектика, позбавлена коренів, є дуже привабливою для тих, хто сам не має ніяких релігійних підвалин. Західне суспільство, котре пристрасилося до задоволень, шукає духовного виправдання гедонізму... Аморфними і туманними стають релігійні умонастрої сучасної людини... В більшості випадків вона зараховує себе до послідовників «Нью ейдж», а не до тієї чи іншої релігійної конфесії», – пише один із американських православних авторів, послідовник відомого о. Серафіма Роуза, О. Дамаскін (Христенсен) [5, с.333-335].

Серед характерних явищ нівелювання і релятивізації специфіки релігійного досвіду православні автори часто розглядають та оцінюють феномен так званих нетрадиційних релігійних рухів. Зокрема, рух «Нью ейдж» та його цілі часто розглядаються ними як, так би мовити, езотеричний бік процесу глобалізації. Саме така його характеристика детально висвітлена відомим православним „сектознавцем” Олександром Дворкіним. Він пише про таке: «Нью ейдж» (НЕ) – явище широке, аморфне, до якого залучено багато сект і організацій. Крім того, людина може дотримуватися загального кола ідей НЕ, але при цьому не входить до жодної організації. Можна говорити про НЕ в широкому значенні як про соціокультурний феномен – ідеологічну основу сучасної постхристиянської цивілізації. Отже, перша і основна характеристика руху «Нової Ери» – це віра в те, що сучасне людство живе в перехідний період вступу землі до нової ери. В соціальних фантазіях ньоейджерів можна виявити цілий ряд аналогій з комуністичною утопією. Ньоейджери, як і марксистки, пов'язують утвердження раю на планеті з революцією, тільки в сфері духа, котра розглядається ними як свого роду прорив і стрибок з царства необхідності до царства свободи. Для побудови «нової ери» ньоейджери, як і марксистки, готові зруйнувати залишки «старого світу». Ідеї та парадигми НЕ сьгодні прийняті «на ура» всім населенням нашої країни; це ті образи, в яких воно мислить, та мова, на якій воно говорить. Свідомість «Нью ейдж» можна уподібнити до ядра в окультній субкультурі, навколо якого залежно від кількості ідей, які вони поділяють, концентруються найрізноманітніші окультні групи. Це свого роду екуменічний рух в окультному середовищі. Захопленість духом глобальності дає змогу їм зараховувати до «своїх», наприклад, пророків ноосфери Тейяра де Шардена і В.І. Вернадського... Ньоейджери вважають, що їхній світогляд синтезує увесь релігійний досвід світу [1, с.701 – 706]. Отже, з точки зору традиційної церковності, «Нью ейдж» не стільки оформлюється в організований рух, скільки стає свого роду основою, яка має широку сферу впливу в суспільстві, поширюючись у світі завдяки стиранню кордонів, уніфікованій свідомості та релігійній необізнаності людей. З православної точки зору, все це насправді виявляється суто антирелігійним процесом.

Православно-богословська думка дає чіткі застерігаючі настанови від різноманітних деструктивних проявів сучасного світу. Так, наприклад, найбільш відомий із сучасних православних місіонерів і публіцистів диякон Андрей Кураєв у книзі «Почему православные такие?» зазначає: «Так, я не можу не жити у своєму ХХІ столітті. Але жити я можу не тим, що це століття створило або зруйнувало, а тим, що було відкрито минулими століттями. Солідарність із традицією дає визволення від тоталітарних зазіхань сучасності, яка намагається замінити твої очі своїми лінзами» [2, с.142-143].

ХХ століття якісно змінило будову світу, поставивши Церкву перед новими проблемами. Одна з них – екуменічний рух – набув із процесом глобалізації світу значного поширення своєї ідеології та потребує висвітлення, адже він є однією з духовних характеристик глобалізації. Серед православних авторів однозначно домінує негативне ставлення до екуменізму як такого, оскільки, за поширеною серед них думкою, «екуменісти, заперечуючи існування в наш час Єдиної Істинної Церкви, вважають Істину такою, що розділилася, розкололася у найрізноманітніших «християнських» і навіть нехристиянських релігіях. Втративши живу єдність із Церквою – живим Тілом Христовим, екуменісти шукають механічної єдності різних мертвих, тих, що відпали від церковного дерева брехливих вчень» [8, с.8]. У свою чергу, у роботі «Экуменический вызов и православный ответ» диякон Андрей Кураєв стверджує: «Головний догмат сучасного екуменізму – це визнання того, що в неправославних церквах не просто є благодать, але що порівняно з Православ'ям ця благодать ні в чому сотеріологічно не збиткове... І тому треба визнати, що усі видимі розділені християнські спільноти є лише частини єдиної невидимої Церкви (рупором якої все більше відчуває себе Всесвітня Рада Церков)» [3, с.243]. А отже, «не Євангеліє, а «ідеологія прав людини» повинна тепер творити суд над діями і переконаннями християн. Екуменічний рух створювався для проведення узгодженої проповіді Євангелія... Сьгодні ж метою діалогу оголошується не затвердження Євангелія, а адаптація християн до чужої їм релігійної свідомості. Діалог релігій трансформується в релігію діалогу» [3, с.249-250]. Таке явище, на думку Андрія Кураєва, має під собою об'єктивний культурний ґрунт, оскільки «сучасна свідомість взагалі мало цікавиться релігійними проблемами. І в релігії вона бачить предмет споживання, а не образ жертвування» [3, с.261]. Отже, з православної точки зору, сам екуменічний рух отримує сприятливе підґрунтя саме в глобалізованому суспільстві, підмінюючи поняття свободи релігій на поняття їх рівності, як в окремо взятій країні, так і в світі взагалі, що, в свою чергу, призводить до парадоксальних наслідків – дехристиянізаційних процесів.

Висновки

З вище наведеного матеріалу ми можемо зробити такі висновки. Глобалізація як всезагальний проект

Західної цивілізації є головним чинником кризи сучасної цивілізації в плані примарності її духовних перспектив і тотального характеру. Внаслідок цього людство поступово втрачає здатність, у першу чергу, протистояти деструктивним впливам глобалізації, а також виробити «імунітет» до цих негативних для людини й суспільства явищ, до колективного осмислення даних процесів і сформулювати чітку суспільну позицію щодо цього питання. Православна богословсько-культурологічна думка розглядає глобалізацію та її вияви як глибоко антихристиянський процес, який призвів людство до всіх тих кризових явищ, які наявні у сучасному світі. Сама Православна Церква позиціонує себе як ортодоксальну та консервативну організацію, яка не має намірів іти на поступки чи компроміси перед викликами глобалізації і готова до активної боротьби з ними.

Список літератури

1. *Дворкин А. Л.* Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2006. – 712 с.
2. *Диакон Андрей Кураев.* Почему православные такие?.. – М.: Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2006. – 523 с.
3. *Диакон Андрей Кураев.* Экуменический вызов и православный ответ // Преподобный Иустин (Попович). Православная Церковь и экуменизм. – Москва: Паломник, 2006. – С. 3-21.
4. *Калинина Г.* Что играет мной? Страсти и борьба с ними в современном мире. – Москва: Лепта Книга, 2007. – 134 с.
5. *О. Дамаскин (Христенсен).* Эпигол четвертого издания // Иеромонах Серафим Роуз. Православие и религия будущего. – Москва: Паломник, 2005. – С. 231-244.
6. *Осипов А.И.* Путь разума в поисках истины. – М.: Издание Сретенского монастыря, 2004. – 356 с.
7. *Основы Социальной концепции Русской Православной Церкви.* – М.: Начало, 2000. – 112 с.
8. *Пагубное единомыслие. Унии: история и современность.* – Житомир: НІ-КА, 2003. – 221 с.
9. *Протоиерей Всеволод Чаплин.* Русская Церковь: общественная миссия в непростом контексте // Церковь и время. – 2006. – № 2 (35). – С. 46-59.
10. *Протоиерей Максим Козлов.* 400 вопросов и ответов о вере, церкви и христианской жизни. – Издание Сретенского монастыря, 2006. – 312 с.
11. *Священник Владимир Зелинский.* Вызов и зов. Православие и глобализация. Взгляд с Запада // Православное учение о человеке. Избранные статьи. – М.: – Клин: Синодальная Богословская комиссия. Христианская жизнь, 2004. – С. 415-430.
12. *Священник Олег Стеняев.* Мудрость небесная и земная. Беседы на Соборное послание святого апостола Иакова. – М.: Изд-во Моск. Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2002. – 188 с.
13. *Филимонов В.П.* Но избави нас от лукавого. – Санкт-Петербург: Домострой, 2003. – 423 с.
14. *Чапнин С.В.* Благая весть и «плохие новости»: христианские ценности в масс-медиа // Церковь и время. – 2006. – №2 (35). – 120-129.